ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA
VOL. IV, 1 SECTIO H 1970

Z Katedry Ekonomii Rolnictwa Wydziału Ekonomicznego UMCS
Kierownik: doc. dr hab. Zbigniew Adamowski

Zbigniew ADAMOWSKI

O niektórych społeczno-gospodarczych determinantach rozwoju kółek rolniczych w rolnictwie polskim

О некоторых социально-экономических детерминантах развития сельскохозяйственных кружков в сельском хозяйстве Польши

On some Socio-economic Determinants of Development of Agricultural Co-operatives in Folish Agriculture

W ilościowym rozwoju liczby kółek rolniczych wyróżnić można 3 fazy: okres burzliwego rozwoju w latach 1957—1959, w którym powstało ok. 19,4 tys. kółek, okres średniego tempa wzrostu w latach 1960—1962 i okres niskiego tempa przyrostu nowych kółek, który od 1963 r. trwa właściwie po dziś dzień. Jeśliby tempo wzrostu w okresie pierwszym przyjąć za 100, to w okresie drugim stanowiło ono 35,3%, a w okresie trzecim zaledwie 24,3% okresu wyjściowego.

Kółka rolnicze są zjawiskiem społecznym niezwykle skomplikowanym, zwłaszcza jeśli rozpatruje się je na płaszczyźnie czynników determinujących ich rozwój i powstawanie. Będąc samorządną organizacją chłopów, powoływane są wyłącznie przez chłopów-założycieli, którzy automatycznie stają się ich członkami. Powstawanie i rozwój ilościowy kółek uzależniony jest więc przede wszystkim od woli i inicjatywy samych chłopów, ponieważ nikt ich nie może powołać w drodze nakazu lub zarządzenia. Wykluczone są także w dzisiejszych czasach wszelkie formy nacisku administracyjnego.

Rozwój kółek rolniczych nie jest i nie może być autonomiczną sprawą wsi i chłopów. Państwo jako reprezentant całego społeczeństwa może i powinno skutecznie oddziaływać na decyzję chłopów zmierzające do powoływania kółek rolniczych lub wstępowania do nich, stosując różnorodne środki o charakterze gospodarczym i politycznym. Powsta-

nie kółka rolniczego we wsi potraktować można jako efekt zderzenia się dwóch sił: sił zewnętrznych, reprezentowanych ogólnie rzecz biorąc przez państwo i jego politykę oraz sił wewnętrznych, wyrosłych z konkretnego środowiska społecznego danej wsi.

Na działanie czynników zewnętrznych składają się w najgrubszych zarysach takie elementy, jak ogólna polityka i dążenie państwa, oddziaływanie propagandowe (radio, prasa, telewizja), konkretna działalność organizacji społeczno-politycznych i władzy terenowej w rejonie wsi itp. Czynniki te (wymienione w skrócie) działają w różnych kierunkach, a także w sposób selektywny. Percepcja bodźców i sposób reakcji na nie uzależniony jest bowiem od drugiej grupy czynników, które nazwaliśmy wewnętrznymi (endogenicznymi). Są one charakterystyczne dla poszczególnych wsi i ich struktur oraz poszczególnych elementów, na które składa się cała zbiorowość wiejska.

Szczegółowy rozbiór czynników wewnętrznych, które z jednej strony mają mieć istotne znaczenie dla sposobu i efektu reakcji na ewentualne bodźce zewnętrzne, z drugiej strony zaś mogą się przyczyniać do autonomicznej (niezależnej) inicjatywy poszczególnych producentów lub ich grup, idącej w zbieżnym kierunku z funkcjonującymi bodźcami (oddziaływaniem), może być rozpatrywany w różny sposób zależnie od punktu widzenia analizy i jej szczegółowości.

Nie wchodząc w nadmierne szczegóły w zakresie społecznego uwarunkowania stanowisk chłopów można wskazać co najmniej na 3 główne grupy czynników: historyczno-tradycjonalne, społeczno-ekonomiczne oraz społeczno-ludnościowe.

1. Czynniki historyczno-tradycjonalne. Podstawą działania tej grupy czynników można uznać niejako indywidualne i zbiorowe doświadczenie wsi w zakresie społecznego działania i współpracy wynikłe tak z rozwoju stosunków społecznych w obrębie danej wsi, jak z bliższego i dalszego jej otoczenia. Wchodzi tu więc w grę historia „żywa" doświadczona przez całą wieś, jej grupy i jednostki oraz historia „przeniesiona" przez tradycję między pokoleniami. Dla przykładu do grupy tej zaliczymy takie elementy, jak istnienie, działalność i efekty działalności różnych typów i form spółdzielczości we wsi, stopień aktywności chłopów w istniejących organizacjach spółdzielczych (spółdzielczość przedwojenna, kółka rolnicze, spółdzielnie produkcyjne po wojnie, spółki chłopskie itp.). Jednym słowem wchodzą tu zarówno dobre, jak i złe tradycje istniejącego ruchu spółdzielczego i różnych form współdziałania i aktywności chłopów w danej wsi.

2. Czynniki społeczno-ekonomiczne. Do grupy tej zaliczymy czynniki, które w gruncie rzeczy składają się z jednej strony na potencjał gospodarczy wsi, tj. poszczególnych producentów, a z dru-

giej stanowią ekonomiczne uwarunkowanie i podstawę stosunków społecznych w obrębie danej społeczności wiejskiej. Wielkość i charakter istniejącego potencjału gospodarczego we wsi (ilość ziemi, jej jakość, wyposażenie w środki produkcji) decyduje o ogólnym poziomie zamożności wsi, rozkład zaś tego potencjału między poszczególne grupy ludności decyduje nie tylko o standardzie życiowym poszczególnych grup, ale i o stosunkach społecznych między nimi (zbieżność lub przeciwstawność interesów poszczególnych grup i jednostek).

3. Czynniki społeczno-ludnościowe. Grupą czynników społeczno-ludnościowych obejmujemy element ludzki i jego cechy wraz z formami społecznego zorganizowania ludności. Chodzi tu więc nie o ewolucję działalności ludzkiej, jak w pierwszym przypadku, lecz o aktualne cechy charakterystyczne danej zbiorowości ludzkiej w momencie badania (lub działania bodźców). Do czynników tych zaliczamy więc dla przykładu takie elementy, jak struktura ludnościowa wsi (płeć, wiek), wykształcenie ludności, zorganizowanie (i jego powszechność) w organizacjach społeczno-politycznych, liczba osób w wyodrębniającym się aktywie społecznym we wsi itp. Podkreślamy, że zastosowany tu podział nie jest ani wyczerpujący, ani tym bardziej absolutny. Wręcz odwrotnie, cechuje się on dużym stopniem względności, jak każda tego typu klasyfikacja.

Czynniki społeczno-ekonomiczne, jak np. wielkość gospodarstw, ich produkcyjność, struktura agrarna itp., nie są bynajmniej ahistoryczne, lecz ukształtowane przez długotrwały proces historyczny, w którym czynniki tradycjonalistyczne, np. w zakresie spadkobrania i podziału gospodarstw (zwyczaje spadkowe itp.), odgrywają istotną rolę. Podobnie jest zresztą z czynnikiem ludzkim.

Wyodrębniając tę grupę i nadając jej nazwę czynników historyczno-tradycjonalnych, chodziło nam przede wszystkim o uchwycenie pewnego typu więzi i stosunków społecznych (których wyrazem właśnie był różny poziom zaawansowania ruchu spółdzielczego we wsi) oraz podatność tego typu układów (zbiorowości) społecznych na zmianę polityki rolnej w zakresie spółdzielczości na wsi.

Jako reakcję na tego typu bodźcowe zmiany, traktujemy aktywność kolektywów poszczególnych grup wsi (lub poszczególnych grup tego kolektywu) w zakresie organizowania kółek rolniczych. Uwieńczeniem tej aktywności jest efekt w postaci założonego kółka rolniczego.[1]

O ile w przypadku drugim lub trzecim badamy rzeczywisty, współcześnie występujący stan poszczególnych czynników i ich charakter o tyle w przypadku pierwszym badamy wpływ takich czynników, które nie-

[1] Chwilowo pomijamy taki istotny aspekt, jak działalność społeczno-gospodarcza założonego kółka rolniczego.

jednokrotnie istniały na długo jeszcze przed reaktywowaniem ruchu kółek rolniczych i których działanie wywarło określony wpływ na świadomość i postawę społeczną chłopów wobec tego ruchu. Czynniki te mają więc historyczny charakter wobec współczesnego ruchu kółek rolniczych, a ich oddziaływanie przejawia się w postaci tradycji i nawarstwień, jakie pozostawiają po sobie różnego typu działania spółdzielcze.

Ustalenie wpływu poszczególnych, oddzielnych czynników na proces organizacji życia społecznego wsi (np. w naszym przypadku na proces powstawania kółek rolniczych) jest sprawą dość skomplikowaną i mało zbadaną zarówno w sensie metodologicznym, jak i merytorycznym (rzeczowym). Skomplikowanie to polega przede wszystkim na tym, że działa tu konglomerat splecionych, różnorodnych czynników i że spora część z nich ma charakter niewymierny. Niewymierność lub kombinacja czynników wymiernych — ilościowych z czynnikami niewymiernymi — jakościowymi powoduje, że nie można tu zastosować bardziej precyzyjnego rachunku matematycznego, jak np. korelacji wielorakkiej.[2]

Aby rozpatrzeć główne czynniki determinujące rozwój kółek rolniczych w rolnictwie polskim wykorzystamy badania, jakie autor przeprowadził w latach 1960—1965 w 139 wsiach położonych w 3 głównych rejonach Polski, a mianowicie: w rejonie północnym, środkowym i południowym.[3]

Chcąc przynajmniej w części wyeliminować wpływ czynników zewnętrznych na proces powstawania kółek rolniczych spróbowaliśmy ustalić źródła inicjatywy oraz motywy założenia kółka, a także skład społeczny członków założycieli.[4] Źródła inicjatywy i elementy motywacyjne ustalono metodą wywiadu w wylosowanej 14,3% próbce go-

---

[2] W związku z tym w pracy zastosowano do mierzenia związków współczynnik zbieżności zaproponowany przez Yulá $(Q = \frac{ad - bc}{ad + bc})$. Niejednokrotnie jako bardziej poprawny matematycznie przyjmuje się współczynnik Pearsona $(Q = \frac{ad - bc}{\sqrt{(a+b) \cdot (a+c) \cdot (b+d) \cdot (c+d)}})$. Dla naszych badań tak ścisła precyzja nie jest jednak konieczna. Zob. S. Szulc: *Metody statystyczne*, Warszawa 1961, s. 533

[3] W skład poszczególnych rejonów weszły następujące województwa: do rejonu północnego — Szczecin, Koszalin, Gdańsk, Olsztyn, do rejonu środkowego — Warszawa, Łódź, Białystok oraz do rejonu południowego — Lublin, Rzeszów, Kraków, Kielce.

[4] Aby określić, jakie cechy wewnętrzno-środowiskowe miały wpływ na powstawanie lub szybsze organizowanie kółek rolniczych, trzeba w pierwszym rzędzie wyłączyć wpływ czynników zewnętrznych w postaci czynnego oddziaływania aparatu państwowego i społeczno-politycznego. Można by wprawdzie założyć, że czynniki te działały z jednakową siłą w stosunku do wszystkich wsi, byłoby to jednak założenie konstrukcyjnie sztuczne i poważnie rozmijające się z prawdą.

spodarstw. Skład społeczny członków założycieli ustalono natomiast w oparciu o „akta założycielskie” uzupełnione i skorygowane w drodze wywiadów w poszczególnych wsiach.

Dla interesującego nas tematu w tej chwili istotne jest pytanie „kto zdaniem Pana(i) był głównym założycielem kółka rolniczego w Waszej wsi?” Syntetyczne opracowanie wyników tego pytania zawiera tab. 1.

Tab. 1. Struktura czynników inicjujących powołanie kółek rolniczych w świetle opinii chłopów (L=972)

Structure of factors initiating the rise of agricultural co-operatives in the light of farmers' opinions

Wyszczególnienie	Średnio w całej zbiorowości	Kółka rolnicze założone w okresie		
		do 1959 r.	w l. 1960—62	po 1962 r.
Sami chłopi	65,3	69,3	62,0	56,2
Miejscowi nierolnicy	4,8	5,5	4,7	2,4
Władze administracyjne i polityczne	12,4	6,7	15,6	27,4
Inni	4,8	4,3	4,1	8,9
Nie wiadomo	5,4	5,7	6,5	1,6
Brak danych	7,3	8,5	7,1	3,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Zródło: Na podstawie wywiadu.
Source: On the basis of an interview.

Jak z tego widać, zarówno w początkach tego ruchu, jak i obecnie głównymi inicjatorami powstawania kółek rolniczych byli i są nadal chłopi. Tak to przynajmniej odbija się w świadomości chłopów. Biorąc to jednak porównawczo, aktywność chłopów w zakresie zakładania nowych kółek rolniczych poważnie osłabła, a coraz bardziej zaczyna odgrywać w tym względzie inicjatywa władz. O ile w kółkach rolniczych założonych do 1959 r. inicjatywa założenia kółka rolniczego wychodziła w 69,3% od samych chłopów, o tyle w kółkach rolniczych założonych po 1962 r. (lata 1953—1965) udział inicjatywy chłopów zmniejszył się do 56,2%. Jednocześnie wzrosła rola czynników pozawiejskich, głównie miejscowych władz terenowych i organizacji politycznych z 6,7% do 27,4%.[5]

[5] Identyczne badanie przeprowadził także IER w 100 badanych przez siebie permanetnie kółkach. Uzyskane przez nas wyniki w tym względzie wykazują bardzo duże cechy podobieństwa. Zob. A. Romanow, K. Kosmólska: *Opinie chłopów o kółkach rolniczych*, „Studia i Materiały”, Warszawa 1964, z. 68, cz. II, s. 39, tab. 1.

Przedstawiona przez nas struktura czynników inicjujących powstawanie kółek rolniczych charakteryzuje jedynie problem, ale go nie rozwiązuje. Aby przynajmniej częściowo wyeliminować zniekształcający wpływ oddziaływania zewnętrznego, trzeba po prostu w tym względzie wyeliminować te kółka rolnicze, które powstały z inicjatywy czynnika pozamiejscowego lub pod silną jego presją.

Zadanie to możemy osiągnąć na zasadzie zbadania koncentracji bądź rozproszenia opinii chłopów, a mianowicie w tych wsiach, gdzie przeważała opinia, że głównym czynnikiem inicjującym i organizującym kółko byli nie chłopi (i miejscowi nierolnicy), lecz różnego rodzaju władze i jednostki zewnętrzne w stosunku do wsi — kółka te uznaliśmy jako nie założone przez samych chłopów. Liczba wyeliminowanych tego typu kółek wyniosła 16, czyli 14,8% ogółu badanych kółek. Najwięcej tego typu kółek wyeliminowano w rejonie I (8 KR czyli 22,2%), następnie w rejonie II (6 KR czyli 13,3%), a najmniej zaś w rejonie III (2 KR czyli 7,4%). Jak pamiętamy, na rejon I składają się gromady zgrupowane w większości na obszarach ziem odzyskanych z bardzo różnorodnym składem ludnościowym o rozmaitych mieszanych tradycjach ruchu spółdzielczego, dlatego proces powstawania kółek rolniczych był tam powolniejszy niż na ziemiach starych i sama inicjatywa chłopów — mniejsza.

1. WPŁYW CZYNNIKÓW HISTORYCZNO-TRADYCJONALNYCH NA ROZWÓJ KÓŁEK ROLNICZYCH

Przeprowadziliśmy statystyczną obserwację różnic w tempie i powszechności rozwoju kółek rolniczych zależnie od podłoża historycznego danych wsi. Jako cechy tego podłoża mogące logicznie mieć wpływ (pozytywny, negatywny) na powstawanie kółek rolniczych wybraliśmy następujące: 1) pochodzenie wsi, czyli główny sposób jej ukształtowania (wieś, stara, poparcelacyjna, osadnicza, mieszana itp.); 2) tradycje w dotychczasowym rozwoju spółdzielczości wiejskiej w danej wsi (istnienie różnych instytucjonalnych i nieistytucjonalnych form spółdzielczości i współdziałania chłopów).

Genealogia gospodarstwa chłopskiego i całej wsi uznana jest jako istotny czynnik kształtujący postawę społeczną chłopa i całej zbiorowości. Na ogół stwierdza się, że wsie pofolwarczne i osadnicze cechują się bardziej plastyczną postawą wobec polityki państwa niż wsie stare, gdzie od kilkudziesięciu, a nawet i więcej lat, nienaruszony został podstawowy układ stosunków społecznych.[6] Zjawiska tego nie można jednak

---

[6] Ogólnie znany jest na przykład fakt, że w okresie forsownego rozwijania spółdzielczości produkcyjnej na wsi, spółdzielnie te szybciej rozwijały się we wsiach poparcelacyjnych i osadniczych niż we wsiach starych. Zob. I. Tepicht: *Doświadczenia a perspektywy rolnictwa*, Warszawa 1961.

uogólnić w całej rozciągłości. Obliczone przez nas współczynniki zbieżności dla związku między charakterem genealogicznym wsi a rozwojem kółek rolniczych dały następujące wartości:

wsie stare	+0,327
wsie poparcelacyjne	—0,362
wsie osadnicze	+0,028
wsie mieszane	—0,169

Jak z tego widać, najsilniejszy związek występuje we wsiach starych i poparcelacyjnych. We wsiach starych kierunek związku jest dodatni, podczas gdy wsie poparcelacyjne mają ujemny. Najsłabiej zależność ta uwidacznia się we wsiach mieszanych, a następnie w osadniczych. Wsie osadnicze mają jednak tendencję dodatnią, podczas gdy mieszane — ujemną.

Silny związek ujemny we wsiach poparcelacyjnych tłumaczyć trzeba przede wszystkim brakiem tradycyji tego typu form zrzeszania się. Przeważająca część obecnych chłopów tych wsi, to byli robotnicy folwarczni (lub ich następcy), tj. ci, co pracowali w odmiennych warunkach na folwarkach i nierzadko byli wyobcowani ze społeczności chłopskiej. Utrwalony przez wieloletnią tradycję folwarczną sposób organizacji produkcji i pracy, brak dostatecznych umiejętności w zakresie prowadzenia indywidualnego gospodarstwa rolnego był — jak pamiętamy — niejednokrotnie przyczyną szybszego powstawania spółdzielczości produkcyjnej we wsiach folwarcznych niż w pozostałych wsiach. Odwrotną sytuację obserwujemy natomiast w rozwoju kółek rolniczych. Należy zaznaczyć, że przedstawione przez nas współczynniki obrazują stan ukształtowany przez całe 10-lecie nowej polityki rolnej.

Na skutek działania takich elementów, jak stałość polityki rolnej, wprowadzenie Funduszu Rozwoju Rolnictwa, a następnie zmian w dysponowaniu i wydatkowaniu jego środków, wreszcie na skutek przykładu działalności innych istniejących już kółek rolniczych (efekt demonstracji) nastąpiło znaczne zmniejszenie różnic między stopniem umasowienia kółek rolniczych w poszczególnych typach wsi. Obraz tych różnic ilustruje w sposób syntetyczny tab. 2.

W początkowym okresie rozwoju kółek rolniczych powstały one jak widać najszybciej we wsiach starych i osadniczych, wolniej zaś we wsiach poparcelacyjnych i mieszanych. Potem nastąpiło znaczne wyrównanie różnic, lecz nie zostały one zatarte do dziś, co właśnie obrazują przytoczone powyżej wskaźniki zbieżności.

Wysunęliśmy uprzednio hipotezę, że na rozwój liczby kółek rolniczych i na jego tempo oddziaływał z pewnością czynnik tradycjonalistyczny, związany z doświadczeniami danej wsi w zakresie dotychczasowego rozwoju ruchu spółdzielczego i jego istniejących form w badanej wsi. Obecnie przystąpimy do statystycznej weryfikacji tej tezy. Aby

Tab. 2. Liczba kółek rolniczych w odsetkach wsi poszczególnych typów w latach 1960—1965

The number of agricultural co-operatives in the percentage of individual types of villages in 1960—1965

Wyszczególnienie	1960	1965
Wsie stare	55,0	82,0
Wsie poparcelacyjne	20,0	65,0
Wsie osadnicze	42,8	78,6
Wsie mieszane	22,2	72,2
Średnio	45,3	77,7

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

udowodnić, że istnieje (lub też, że nie istnieje) związek między dotychczasowym stanem rozwoju różnych form ruchu spółdzielczego na wsi a rozwojem kółek rolniczych, należy pogrupować wsie w zależności od cechy spółdzielczości, jaka tam była rozwinięta, i zobaczyć jak skorelowany jest z tą cechą rozwój kółek rolniczych.

Ponieważ nie mamy dostatecznie pewnych miateriałów dotyczących stanu i charakteru różnych form spółdzielczości działającej w baadnych wsiach w okresie międzywojennym, przeto dla tego okresu przyjmiemy jako podstawę do grupowań jeden fakt empiryczny — istnienie (lub nieistnienie) kółka rolniczego. Dla stosunków powojennych jako cechy wyodrębniające badane wsie przyjmiemy następujące: a) istnienie we wsi spółdzielni produkcyjnej i następnie całkowite jej rozwiązanie, b) istnienie we wsi do tej pory spółdzielni produkcyjnej, c) istnienie we wsi różnych form zespołowego współdziałania chłopów przed powstaniem ruchu kółek rolniczych, d) nieistnienie we wsi żadnych z wyżej wymienionych form organizacyjnych ruchu spółdzielczego, e) istnienie we wsi więcej niż jedna z wymienionych form w punktach a—c (wsie mieszane).

Dla uproszczenia oznaczmy kolejno wymienione cechy wsi literami A, B, C, D, E, a grupę wsi, w których przed wojną istniały kółka rolnicze oznaczmy przez K. W ten sposób, na skutek wyselekcjonowania cech innych, uzyskaliśmy 5 grup jednorodnych z punktu widzenia danej cechy (wsie grupy A, B, C, D i K) oraz jedną grupę zbiorczą wsi (mieszaną), to jest grupę E. Obliczone w tej kwestii współczynniki zbieżności dały następujące wartości liczbowe dla poszczególnych grup wsi:

grupa A — 0,512	grupa D — 0,380
grupa B — 0,667	grupa K + 1,000
grupa C + 0,643	grupa E + 0,578

Jak z tego układu i poziomu współczynników widać, czynnik tradycjonalny i doświadczenia w zakresie dotychczasowego rozwoju wsi odegrały daleko istotniejszą rolę niż pochodzenie „genetyczne" wsi. Spośród przyjętych do zbadania z tej grupy czynników negatywnie na rozwój kółek oddziaływały i oddziaływają nadal doświadczenia w zakresie rozwoju spółdzielczości produkcyjnej oraz brak tradycji jakiegokolwiek ruchu spółdzielczego na wsi. Silny, pozytywny związek widzimy przede wszystkim we wsiach, w których istniały przed wojną kółka rolnicze oraz w tych wsiach, w których po wojnie działały różne proste formy kooperacji. Nic w tym dziwnego, bo kółka rolnicze rozwinęły się w dużym stopniu właśnie z tych form.

Słaby rozwój kółek rolniczych we wsiach, w których istniały i zostały rozwiązane całkowicie spółdzielnie, bądź też we wsiach, w których do dziś te spółdzielnie egzystują, wiąże się z przykrymi doświadczeniami chłopów i zrażeniem się ich poważnej części do tego typu gospodarowania.

Istniejące tradycje w zakresie rozwoju spółdzielczości w danej wsi mogą więc oddziaływać pozytywnie (przedwojenne kółka rolnicze, proste formy kooperacji), jak i negatywnie (spółdzielnie produkcyjne) na powstawanie kółek rolniczych.

Słaby rozwój kółek rolniczych we wsiach pofolwarcznych wiąże się przypuszczalnie z dwustronnym i jednokierunkowym odziaływaniem tej grupy czynników. Z jednej strony zupełny brak tradycji w zakresie rozwijania jakichkolwiek prostych form spółdzielczości przed wojną, a z drugiej — większa częstotliwość występowania spółdzielni produkcyjnych we wsiach pofolwarcznych niż we wsiach starych sprawiły, że tempo rozwoju kółek rolniczych w tych wsiach jest relatywnie niższe.

2. CHARAKTER SPOŁECZNO-EKONOMICZNY WSI A ROZWÓJ KÓŁEK ROLNICZYCH

Rozwój kółek rolniczych uzależniony jest nie tylko od narosłego czynnika tradycyjnego, istniejących we wsi negatywnych i pozytywnych doświadczeń w zakresie dotychczasowych form spółdzielczych na wsi, ale i od charakteru społeczno-ekonomicznego samej wsi. Wiąże się to z jednej strony z różną percepcją bodźców uruchamianych przez politykę państwa w celu wzmocnienia rozwoju kółek rolniczych, z drugiej zaś — z różnymi potrzebami charakterystycznymi dla danych struktur społeczno-ekonomicznych wsi, które — jak chłopi się spodziewają — mogą być lub nie mogą być rozwiązywane w ramach kółek rolniczych.

Charakter społeczno-ekonomiczny wsi oddziałuje nie tylko na większą lub mniejszą potrzebę powstania kółka rolniczego, ale nadaje mu także

określoną społecznie treść pracy. Wystarczy wskazać, że kółka rolnicze na wsiach o szczególnie rozdrobnionych gospodarstwach (nie posiadających możliwości szerszego zarobkowania w przemyśle) w większym stopniu nastawiają się na różnorodne formy wytwórczości ewoluując w gruncie rzeczy w kierunku chłopskiej spółdzielczości wytwórczej, podczas gdy kółka rolnicze we wsiach o przewadze gospodarstw dużych nastawiają się głównie na działalność mechanizacyjno-usługową. Tak ujęty profil pracy kółek rolniczych nie wynika z odgórnych instrukcji i zarządzeń, lecz jest w pewnym sensie funkcją różnych potrzeb ekonomicznych poszczególnych typów wsi. We wsiach nadmiernie rozdrobnionych i przeludnionych głównym problemem ekonomicznym i społecznym jest zatrudnienie istniejących tam poważnych nadwyżek siły roboczej. Stąd inicjatywa chłopów zmierza do różnego typu wytwórczości przemysłowo-rolniczej, przekraczając bardzo często wyznaczone dla ruchu kółek rolniczych ramy ich działalności.[7]

Odwrotnie jest natomiast we wsiach „dużych gospodarstw". Występujący tam najczęściej deficyt siły roboczej narzuca potrzebę mechanizacji, która ponadto znajduje tam odpowiedniejsze warunki dla jej efektywnego stosowania. Dlatego naturalną konsekwencją ekonomiczną jest to, że kółka rolnicze w tego typu wsiach w większym stopniu rozwijają działalność mechanizacyjno-usługową niż w innych typach wsi, tym bardziej że to naturalne dążenie ekonomiczne poparte jest także odpowiednią polityką państwa (polityka koncentracji).

Przejdźmy obecnie do rozpatrzenia zależności między liczbowym rozwojem kółek rolniczych, czyli ich masowością, a społeczno-ekonomicznym charakterem wsi. Aby nadmiernie nie rozpraszać zagadnienia ograniczymy się do przedstawienia dwóch typów związków: a) między strukturą agrarną wsi a względnym upowszechnieniem się kółek rolniczych w badanych wsiach, b) między poziomem produkcyjno-ekonomicznym wsi a rozwojem kółek rolniczych.

Zależność między średnim rozmiarem gospodarstw we wsi a odsetkiem kółek rolniczych w danej klasie wsi obrazuje w sposób syntetyczny tab. 3.

W tabeli tej, jak widać, wprawdzie nieregularnie, ale w sposób dość wyraźny uzewnętrznia się tendencja do wzrostu liczby kółek rolniczych w miarę wzrostu średniego obszaru gospodarstwa. We wsiach o relatywnie większych gospodarstwach kółka rozwijały się bardziej powszechnie, obejmując większy odsetek wsi.

---

[7] Nadmieńmy, że w wielu przypadkach polityka odgórna zmierzała wręcz w kierunku odwrotnym do tych tendencji, np. poprzez wprowadzanie sztywnych przepisów o wykorzystaniu FRR, hamując inicjatywę chłopów w wytwórczości budowlanej (zespoły wypału cegły) itp.

Tab. 3. Odsetek kółek rolniczych w badanych wsiach o różnym przeciętnym obszarze gospodarstw chłopskich we wsi

Percentage of agricultural co-operatives in the examined villages of a various average area of farms in each village

Wyszczególnienie	Rejon			
	I	II	III	Średnio
	L=53	L=56	L=30	L=139
do 2 ha	—	—	50,0	50,0
2—4	0,0	20,0	89,5	72,0
4—6	0,0	66,7	100,0	70,0
6—8	50,0	95,0	100,0	71,0
8—10	76,5	92,3	—	83,3
10—12	81,8	66,7	—	78,6
12—14	80,0	100,0	—	83,3
14 i więcej ha . . .	100,0	100,0	—	100,0
Średnio . .	67,9	78,9	93,1	77,7

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

Jeszcze wyraźniej zarysuje się ta tendencja, jeśli badaną zbiorowość podzielimy tylko na 2 grupy, np. o przeciętnych rozmiarach gospodarstw we wsi do 8 ha i powyżej 8 ha. Wówczas odsetek kółek rolniczych w pierwszej grupie wsi wyniósłby 74,1%, podczas gdy w drugiej grupie wsi — 83,3% przy średnim odsetku równym 77,7%.

Jednakże zjawisko to zaciemnia nam rejon III, który charakteryzuje diametralnie odmienna struktura gospodarstw w porównaniu z rejonem I i II.

Gdybyśmy wyłączyli rejon III, wówczas dla pozostałych dwóch rejonów parametry poniższe ukształowałyby się w sposób następujący:

	Rejon I	Rejon II
współczynnik zbieżności (Q)	+0,666	+0,464
chi — kwadrat (X^2)	6,1	2,0
poziom prawdopodobieństwa istotności związku (P)	0,99	0.84

Podobne zjawisko zaobserwujemy, jeżeli wsie pogrupuje się nie według przeciętnego obszaru gospodarstwa, lecz według stopnia skupienia ziemi w określonej kategorii gospodarstw. Wówczas stwierdzimy, że rosnącemu współczynnikowi towarzyszy dość wyraźny wzrost odsetka kółek rolniczych.

Potwierdzałoby to poprzednio ujawniony związek, że częstotliwość występowania kółek rolniczych we wsiach o większym rozmiarze gospodarstwa, czy też o większym skupieniu ziemi w gospodarstwach średnich i większych — jest większa.

Takie są fakty. A jakie może być ich objaśnienie? Trudno jest tu dać pełną ekonomiczną i socjologiczną interpretację tego zjawiska. Można jednak wskazać na co najmniej 3 grupy przyczyn, które prawdopodobnie odegrały tu istotną rolę, a mianowicie: specyficzna sytuacja polityczna na wsi w pierwszym okresie rozwoju kółek rolniczych, polityka ekonomiczna państwa na wsi oraz różny poziom aktywności społeczno-politycznej chłopów, związany z charakterem środowiska ludzkiego.

Jak pamiętamy, większość kółek rolniczych, bo około 65% ich stanu obecnego, została zorganizowana w ciągu 3 lat, to jest w latach 1957—1959. Była to swoista eksplozja na wsi wywołana przez zmianę zasadniczego kursu polityki rolnej. Charakterystyczną chyba cechą atmosfery politycznej na wsi tamtych lat jest to, że spory odsetek chłopów średniorolnych i wielkorolnych potraktował zmiany w polityce rolnej jako przyjęcie kursu na rozwój średnich i dużych gospodarstw chłopskich. W każdym bądź razie większość chłopów zmianę polityki rolnej traktowała jako całkowite odejście od zasad przebudowy ustroju rolnego na wsi.

W tej sytuacji zmienił się gwałtownie układ sił politycznych na wsi, co przejawiło się między innymi w wyraźnym zaktywizowaniu się chłopów średniorolnych i wielkorolnych i poważnym osłabieniu pozycji społecznej i politycznej chłopów małorolnych. Nie wykluczone jest, że pewna ich część mogła traktować zmiany w polityce rolnej jako stopniowe odchodzenie państwa od aktywnego popierania gospodarki małorolnej.[8] Ten swoisty klimat polityczny prawdopodobnie spowodował, że ruch społeczny na wsi związany z powstawaniem kółek rolniczych był bardziej aktywny we wsiach „średniackich i bogatszych" niż we wsiach małorolnych. Swiadczyć o tym mogą także w pewnym stopniu składy założycielskie chłopów, powołując kółka rolnicze do życia. Dominującą rolę odgrywali w nich w początkowym okresie — jak się wydaje — chłopi średnio i wielkorolni.

W celu zbadania tej kwestii przeprowadziliśmy analizę składu społecznego członków kółek rolniczych i ich zarządów w pierwszym okresie

---

[8] Trudno wykluczyć taką interpretację u szerokich warstw chłopstwa, skoro jeszcze przed VIII Plenum pewna część ekonomistów, działaczy społecznych, publicystów propagowała wizję popierania przede wszystkim gospodarstw mocnych, stawiając głównie na tzw. dobrych gospodarzy. Zob. W. Bieńkowski: Okno na świat, „Nowa Kultura" 1956, nr 18: T. Żochowski: *O naprawę rolnictwa*, „Poprostu" 1956, nr 40—42: E. Lipiński: *Rewizje*, „Nowa Kultura" 1956, nr 37

ich powstawania, tj. do roku 1960.[9] Mimo wielu ograniczeń, jakie wypływają z charakteru zebranych na ten temat materiałów, różnice w strukturze społecznej członków kółek w latach 1957—1959 i w 1964 l. są tak zasadnicze, że trudno byłoby je przypisać małej precyzyjności materiałów.

W okresie powstawania badanych kółek 65% gospodarstw należących do kółek rekrutuje się z grupy gospodarstw o powierzchni 7 i więcej ha. Gospodarstwa te stanowią zaledwie 27,1% ogółu gospodarstw i rodzin we wsi. Jeszcze bardziej zdeformowana jest struktura społeczna zarządów, gdzie udział chłopów bezrolnych i małorolnych nie przekracza 10%, podczas gdy w strukturze ogólnej wsi stanowią oni blisko $^1/_3$ ogółu rodzin we wsi.

Lata 1960—1964, to okres względnego, stopniowego wzrostu roli chłopów małorolnych w kółkach rolniczych. Wzrasta, jak to widać z tabeli 4, zarówno udział chłopów małorolnych w strukturze ogólnej członków, jak i w samych zarządach kółek rolniczych.[10]

Drugi z kolei istotny — naszym zdaniem — czynnik związany jest z różnym poziomem ekonomicznym wsi i swoistą reakcją chłopów na wprowadzony do polityki rolnej nowy bodziec w postaci Funduszu Rozwoju Rolnictwa. Fundusz Rozwoju Rolnictwa powstaje jako różnica między wartością wykonanych w terminie dostaw obowiązkowych produkcji w cenach rynkowych lub zbliżonych do poziomu cen rynkowych a wartością produkcji liczoną w cenach stałych dostaw obowiązkowych dla państwa. FRR stanowi specyficzną, przymusową, społeczną akumulację chłopów, która przybierając formę dotacji państwa na rozwój społecznego majątku produkcyjnego chłopów danej wsi, przekazywana jest do dyspozycji kółek rolniczych, które w imieniu chłopów winny eksploatować i zarządzać tymi środkami, zgodnie z ustanowionymi przepisami przez państwo.[11] Jednym z najbardziej istotnych warunków

---

[9] Analiza ta opiera się na materiałach 20 kółek rolniczych z wylosowanej próbki. Zebrane przez nas materiały należy traktować jako przybliżone, albowiem nie zawsze udało się nam zrekonstruować strukturę społeczną członków w oparciu o nie ulegające wątpliwości materiały. W wielu bowiem przypadkach trzeba było sięgać do różnych starych protokolów i dokumentów rejestracyjnych, a nawet stosować bezpośrednio wywiad na samej wsi (rozmowy z aktywem wiejskim).

[10] Podobne procesy, choć może występujące nieco z mniejszą siłą, zauważyć także można w badaniach prowadzonych przez IER. W ciągu tylko dwóch lat między 1960 a 1962 udział gospodarstw do 5 ha (wraz z bezrolnymi) wśród członków kółek rolniczych wzrósł z 34,4% do 39,6%. Automatycznie o tyle obniżył się procent członków posiadających gospodarstwa o powierzchni powyżej 5 ha. Zob. *Rezultaty działalności 100 KR w latach 1960—1962*, „Studia i Materiały”, IER, Warszawa 1964, z. 68, cz. I, tab. 9.

Tab. 4. Struktura społeczno-ekonomiczna członków kółek rolniczych w pierwszym okresie powstawania kółek i w 1964 r.
Socio-economic structure of the members of agricultural co-operatives at the beginning of their organization and in 1964

Wyszczególnienie	Struktura gospodarstw i rodzin w badanych wsiach	Struktura członków KR w r. założenia		Struktura członków KR w 1964 r.		Różnice absolutne między strukturą we wsi a kółkiem	
		członków ogółem	w tym zarząd	członków ogółem	w tym zarząd	w roku założenia kółka	w roku 1964
Bezrolni	11,4	0,2	2,0	2,4	6,5	−11,2	−9,0
Do 2 ha	21,2	6,3	6,5	12,6	10,2	−14,9	−8,6
2—5	28,7	16,5	3,5	30,4	20,2	−12,2	+1,7
5—7	11,6	11,8	10,7	12,2	25,8	+0,2	+0,6
7—10	14,3	20,6	20,0	20,0	23,2	+6,3	+5,7
10—15	10,8	33,8	21,8	18,2	8,5	+23,0	+7,4
15 i więcej . . .	2,0	11,2	35,5	4,2	5,6	+9,2	+2,2
Ogółem (średnio)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	0	0

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

uruchamiania tego funduszu, jest istnienie kółka rolniczego, albowiem tylko ono może podjąć te środki i zarządzać nimi.

Powstanie FRR zapoczątkowało nowy etap w rozwoju i działalności kółek rolniczych. Uzyskały one bowiem dzięki niemu potężny zasób finansowy, za pomocą którego mogły przystąpić do intensywnej rozbudowy społecznej bazy wytwórczej w rolnictwie. Jest to oczywiście najistotniejszy efekt działalności FRR, ale nie jedyny. Dla istniejących już kółek rolniczych utworzenie FRR stało się materialną podstawą ich działania. Dla wsi, w których nie było dotąd kółek rolniczych, utworzenie FRR stało się bodźcem stymulującym decyzje chłopów w kierunku powoływania kółek rolniczych do życia.

Poprzednio wykazaliśmy, że kółka rolnicze relatywnie silniej się rozwinęły we wsiach o przewadze gospodarstw średnich i większych. Wysunęliśmy hipotezę, że na ten stan rzeczy wpłynęła między innymi różna zasobność wsi w FRR.

[11] Zob. Obwieszczenie Ministra Rolnictwa z dnia 27 IV 1963 r. w sprawie ogłoszenia jednolitych tekstów uchwały Rady Ministrów z dnia 24 VII 1959 r. i 14 XII 1959 r. dotyczących utworzenia oraz gospodarowania Funduszem Rozwoju Rolnictwa oraz uchwała nr 109/66 Rady Ministrów z 29 IV 1966 r. w sprawie zasad gospodarowania Funduszem Rozwoju Rolnictwa.

Tab. 5. Udział kółek rolniczych (w %) we wsiach o różnym poziomie zasobności w FRR na 1 ha, w zł

Participation of agricultural co-operatives (in %) in the villages of various levels in the Fund for the Development of Agriculture (FRR) per 1 ha, in zlotys

Grupa wsi wg wielkości FRR na 1 ha w zł	Rejon			Średnio
	I	II	III	
do 900	28,6	58,3	40,0	48,0
900—1200	68,4	78,6	100,0	80,4
1200—1500	75,0	84,6	100,0	84,0
1500—1800	87,5	80,0	100,0	85,0
powyżej 1800	72,7	100,0	100,0	88,0
Średnio	67,9	78,9	93,1	77,7

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

Przejdźmy więc do rozpatrzenia związków, jakie ewentualnie zachodzić mogą między wielkością FRR a stopniem zorganizowania kółek rolniczych. W tym celu przeprowadzimy 2 ugrupowania wsi: wg wielkości przypadającego FRR na 1 ha użytków rolnych oraz na 1 wieś i zobaczymy, o ile wzrostowi tych wskaźników towarzyszy względny wzrost liczby kółek w badanych klasach wsi.

Jeżeli przyjrzymy się bliżej tablicy 5, to stwierdzimy, że mimo pewnych wahań tendencja jest dość widoczna. Wzrostowi przypadającego FRR na 1 ha towarzyszy wzrost odsetka kółek rolniczych w badanych klasach wsi. Gdybyśmy np. badaną zbiorowość podzielili nie na 5 grup, a na 2 grupy (np. wsie do 1200 i powyżej 1200 zł FRR na 1 ha), wówczas zależność ta okazałaby się jeszcze bardziej widoczna, a mianowicie odsetek kółek w poszczególnych rejonach i grupach wsi ukształtowałby się następująco:

	Rejon I	Rejon II	Rejon III	Srednio
grupa I wsi (do 1200 zł)	57,6	69,2	83,3	67,6
grupa II wsi (pow. 1200 zł)	77,7	87,1	100,0	88,2

Podobnie, tylko jeszcze bardziej wyraźnie uwidacznia się zależność rozwoju kółek rolniczych od wielkości FRR przypadającego na wieś. Kółka rolnicze rozwinęły się masowo przede wszystkim we wsiach posiadających duży FRR, o czym świadczy dobitnie tab. 6.

Gdybyśmy, podobnie jak poprzednio, podzielili badane wsie na 2 grupy, np. wsie posiadające do 600 tys. zł FRR i powyżej, wówczas odsetek kółek w powyższych grupach wsi przedstawiałby się następująco:

	Rejon I	Rejon II	Rejon III	Srednio
Grupa wsi (do 600 tys. zł)	48,3	70,3	90,5	67,4
Grupa II wsi (pow. 600 tys. zł)	90,9	100,0	100,0	96,4

Tab. 6. Rozwój kółek rolniczych we wsiach o różnej zasobności w FRR
(w % liczby wsi)
Development of agricultural co-operatives in the villages of various levels in FRR
(in % of village number)

Kwota FRR przypadająca na wieś w latach 1959—1965	Rejon I	Rejon II	Rejon III	Średnio
do 200 tys. zł	10,0	44,4	85,7	42,3
200—400	33,3	80,0	90,0	70,5
400—600	91,7	76,9	100,0	86,2
600—800	90,9	100,0	100,0	96,4
800—1000	100,0	100,0	100,0	100,0
100 i więcej tys. zł	100,0	100,0	100,0	100,0
Średnio	67,9	78,9	93,1	77,7

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

Rozpiętość w poziomie wskaźników w poszczególnych rejonach każe przypuszczać, że rozwój kółek rolniczych w większym stopniu zależy od wielkości FRR przypadającego na wieś niż na 1 hektar.

Zależność tę łatwo można sprawdzić za pomocą wskaźników zbieżności, które dla rozpatrywanych dwóch typów związków wyniosą jak niżej:

	Rejon I	Rejon II	Rejon III	Srednio
I Zależność rozwoju kółek rolniczych od wielkości FRR na 1 ha	+0,485	+0,500	+1,000	+0,624
II Zależność rozwoju kółek rolniczych od wielkości FRR na 1 wieś	+0,914	+1,000	+1,000	+0,914

Wysoki poziom przedstawionych wskaźników świadczy, że istnieje dość silna zależność między FRR (zwłaszcza przypadającym na 1 wieś) a rozwojem kółek rolniczych. Fundusz Rozwoju Rolnictwa w przeliczeniu na wieś jest tym większy, im większa jest wieś, czyli im więcej posiada ona użytków rolnych i oczywiście im jednocześnie więcej przypada tego funduszu na jednostkę obszaru, czyli na 1 ha użytków rolnych, na co duży wpływ ma jakość gleb.

O ile czynnik wielkości wsi może odegrać samoistną, niezależną rolę od wielkości FRR (choćby przez to, że do założenia kółka rolniczego potrzebna jest określona liczba założycieli), o tyle związek liczebnego rozwoju kółek z jakością gleby ma charakter drugorzędny. Kółka rolnicze rozwijają się w tych wsiach szybciej nie dlatego, że wsie te mają

lepsze gleby, lecz dlatego, że we wsiach tych jest większy FRR, który skorelowany jest właśnie z jakością gleb.

Można zatem sądzić, że FRR odegrał poważną rolę jako czynnik stymulujący, pobudzający rozwój kółek rolniczych i że siła tego pobudzenia musiała być tym wyższa im wyższy był FRR we wsi. Dlatego więc ten czynnik sprawił, że kółka rolnicze szybciej rozwijały się we wsiach położonych na lepszych glebach, posiadających większe gospodarstwa i raczej we wsiach większych niż mniejszych.

3. ZRÓŻNICOWANIE SPOŁECZNO-LUDNOSCIOWE WSI A ROZWÓJ KÓŁEK ROLNICZYCH

Kółka rolnicze są społeczno-gospodarczą organizacją zrzeszającą na zasadzie całkowitej dobrowolności chłopów danej wsi. Organizację tę powołują i kierują nią sami chłopi poprzez obieralne organy społeczne kółka.

Należy zatem sądzić, że skład ludnościowy wsi, jej wykształcenie, poziom kulturalny, działalność społeczno-polityczna części jej mieszkańców np. w organizacjach społeczno-politycznych, liczba ukształtowanego aktywu społecznego, wszystko to są istotne czynniki, które mogą w mniejszym lub większym stopniu działać stymulująco na rozwój kółek rolniczych, a zwłaszcza na ich działalność. Zostańmy jednak przy pierwszej kwestii.

Nie mamy zbyt szerokiego, a zwłaszcza pewnego materiału, aby rozpatrzeć wymienione problemy na jakimś szerszym tle społeczno-ludnościowym. Dlatego ograniczymy się tylko do zbadania wpływu 2 czynników: a) struktury demograficznej ludności, b) działalności społeczno-politycznej ludności i jej organizacji politycznych.

Z czynników demograficznych weźmiemy jedynie dwa pod uwagę, a mianowicie: wiek i wykształcenie ludności. Ponieważ nie mamy na ten temat bezpośrednich danych dla całej ludności wsi, posłużymy się zamiast tego 14,3% próbką wylosowaną w każdej oddzielnej wsi. Należy nadmienić, że reprezentacja ta obejmuje jedynie głowy rodzin (gospodarstw). Wydaje się, że wnioskowanie w oparciu o nią jest tu jednak uzasadnione, albowiem kółka rolnicze zakładane są przede wszystkim (jeżeli nie wyłącznie) przez osoby kierujące gospodarstwami, a nie przez członków rodzin osób kierujących. W celu ustalenia zależności rozwoju kółek rolniczych od struktury wiekowej ludności, obliczyliśmy z próbki przeciętny wiek gospodarzy (gospodyń) dla danej wsi i skorelowaliśmy go z liczbą kółek rolniczych w danej wsi, co ilustruje tab. 7.

Tab. 7. Rozwój kółek rolniczych we wsiach o różnej strukturze wieku gospodarzy.
Development of agricultural co-operatives in the villages of various age structure of farmers

Wyszczególnienie	Liczba wsi w grupie	Kółka rolnicze	
		w % wsi	wskaźnik
do 45 lat	25	88,0	113,2
46—50	93	78,5	101,0
50 i więcej lat . .	21	61,9	79,7
Ogółem . .	139	77,7	100,0

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

Zależność nie jest tu zbyt silna, ale istotna. We wsiach, w których przeważa ludność w górnych granicach wiekowych, kółka rozwijają się nieco wolniej. Tłumaczyć to należy przede wszystkim konserwatyzmem ludności starszej, która niechętnie uczestniczy w społecznych poczynaniach wsi, jak i wynikającymi z podeszłego wieku różnego typu ograniczeniami (większe zaaobsorbowanie gospodarstwem, choroby, niemożność aktywnego działania itp.).[12]

Napotykamy więc na pewnego rodzaju sprzeczności. We wsiach o mocno zestarzałej strukturze wiekowej ludności potrzeba społecznego działania (w celu niesienia wzajemnej pomocy) jest większa, możliwość zaś jej uskutecznienia własnymi siłami — mniejsza.

O wiele mniejsza jest natomiast zależność między wykształceniem chłopów a rozwojem kółek rolniczych. Wiąże się to przede wszystkim z tym, że różnice w przeciętnym poziomie wykształcenia chłopów w poszczególnych wsiach są stosunkowo niewielkie. Poziom wykształcenia wydaje się bardziej zależeć od różnic w strukturze demograficznej (głównie wiekowej) ludności niż od pozostałych elementów, takich jak struktura agrarna czy nawet poziom jakości gleb we wsi (zamożność wsi). Tym niemniej i tu wpływ wykształcenia na stopień rozwoju liczebnego kółek rolniczych jest widoczny.

Rosnącemu przeciętnemu poziomowi wykształcenia badanych respondentów rolnych towarzyszy — jak widać to z tab. 8 — stały wzrost odsetka zorganizowanych kółek rolniczych. Rozpiętość jednak w poziomie umasowienia kółek jest dużo niższa w porównaniu z grupowaniem,

[12] W niektórych wsiach proces zestarzenia się ludności zaszedł tak daleko, że trudno jest tam własnymi siłami zorganizować jakiąkolwiek aktywną działalność społeczno-gospodarczą, nie mówiąc już o kółku rolniczym. Na 21 wsi w grupie wiekowej respondentów 50 i więcej lat w 6 wsiach przeciętny wiek badanych respondentów wynosił 64,5 roku.

Tab. 8. Zależność między wykształceniem respondentów a stopniem rozwoju kółek rolniczych

Relation between the education of persons interviewed and the stage of development of agricultural co-operatives

Wyszczególnienie	Liczba wsi w grupie	Kółka rolnicze	
		w % wsi	wskaźnik
do 2 klas	10	70,0	90,0
2,0—2,5	18	72,2	92,9
2,5—3,0	95	78,9	101,5
3 i więcej klas . .	16	81,2	104,5
Ogółem (średnio) .	139	77,7	100,0

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

gdzie za zmienną niezależną obrano przeciętny wiek respondentów danej wsi.

Różnice między obu ugrupowaniami muszą być oczywiste, jeżeli się zważy, że czynnik formalnego wykształcenia nie zawsze musi iść w parze ze społeczną aktywnością mieszkańców wsi. O aktywności społeczno-politycznej chłopów decyduje wiele elementów różnorodnej natury, wśród których czynnik wykształcenia odgrywa istotną rolę, ale nie zawsze najważniejszą.[13]

Duży wpływ na rozwój kółek wywierają także organizacje społeczno-polityczne działające na wsi, a głównie organizacje patryjne PZPR i koła ZSL. Na 139 zbadanych przez nas wsi organizacje partyjne działają w 91 wsiach (65,5%), organizacje ZSL — w 76 wsiach (54,7%). W większości przypadków organizacje te współwystępują razem we wsi.[14] Obliczony współczynnik zbieżności między istnieniem organizacji społeczno-politycznej we wsi a istnieniem kółka rolniczego dał relatywnie dość wysoką wartość dodatnią, bo aż +0,653. Świadczyłoby to o istnieniu dość dużej zależności między rozwojem polityczno-organizacyjnym ludności we wsi a rozwojem kółek rolniczych. Trudno jest jednak absolutyzować tę żależność w całej rozciągłości. Trzeba bowiem

[13] Zob. D. Gałaj: *Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów*, Warszawa 1963; F. Mleczko: *Z badań nad aktywnością zawodową i społeczną chłopów*, Wrocław 1964.

[14] Organizacje ZSL są z reguły liczniejsze od organizacji PZPR. I tak np. w 53 badanych wsiach rejonu północnego średnio na 1 koło ZSL przypadało 14,2 członków, podczas gdy na 1 organizację partyjną tylko 11,3 członka. Na 100 osób w wieku powyżej 14 lat przypadało członków partii 6,3 osoby, członków ZSL 5,9 osób, co w ujęciu łącznym stanowiło 12,2% ogółu ludności w tej grupie wieku.

pamiętać, że lokalizacja organizacji politycznych na wsi w dużej mierze zależy od tych samych czynników co lokalizacja kółek rolniczych. Kółka rolnicze przecież też są jedną z form społecznej działalności chłopskiej. Wiadomo np., że organizacje polityczne, podobnie jak i kółka rolnicze, powstają i utrzymują się w większych wsiach, o większej liczbie ludności itp. Dlatego trudno w sposób bezsporny stwierdzić czy różnice w stopniu umasowienia kółek rolniczych w poszczególnych grupach wsi określone są w jakimś stopniu przez różnice w stopniu upolitycznienia ludności wiejskiej, czy też jest to zwykła zbieżność o charakterze nie przyczynowym. Sprawa jest nader interesująca i wymagałaby oddzielnego potraktowania i oddzielnych badań.[15]

4. PERSPEKTYWY ROZWOJU KÓŁEK ROLNICZYCH W POZOSTAŁYCH WSIACH

Jeżeli popatrzymy na ilościowy rozwój kółek rolniczych, to trzeba stwierdzić, że stopień ich upowszechnienia jest ogromny i imponujący. Kółka rolnicze istnieją bowiem w 80,1% wsi. Podobnie jest i w badanej zbiorowości. Na ogólną liczbę 139 wsi znajdujących się w 21 gromadach, kółka istnieją w 108 wsiach, obejmując 77,7 ogólnej liczby.

Z dotychczasowej analizy wynika, że społeczne uwarunkowanie rozwoju kółek rolniczych jest zjawiskiem niezmiernie skomplikowanym. Staraliśmy się tu wydobyć i wskazać na niektóre istotne, naszym zdaniem, cechy tego uwarunkowania, które z natury rzeczy mogą być ustalone i zweryfikowane w sposób statystyczny.

W świetle przeprowadzonej analizy materiału należałoby, logicznie rzecz biorąc, sądzić, że wsie, w których nie istnieją kółka rolnicze, cechują się określonymi właściwościami, które albo nie działały jako bodźce, albo nawet spełniały rolę hamulców w rozwoju kółek rolniczych. Można by nawet sądzić, że we wsiach tych nastąpiło jakby proste nagromadzenie się „cech nie sprzyjających" dla rozwoju kółek rolniczych.

Weźmy pod uwagę wszystkie cechy wsi, które w korelacji z rozwojem kółek rolniczych dały wynik dodatni. Możemy przyjąć, że są to cechy, które bądź spełniają rolę bodźców, bądź też tylko sprzyjają roz-

---

15 W literaturze statystycznej znane są od dawna przykłady paradoksalnych związków i zależności, i tak np. Czuprow zaobserwował na przykładzie rosyjskiej statystyki, że we wsiach posiadających sikawki liczba spalonych domów w czasie pożarów była większa niż w pozostałych wsiach. Stąd można by wysunąć paradoksalny wniosek, że sikawki są przyczyną rozprzestrzeniania się pożarów. W rzeczywistości był to związek tylko formalny, albowiem sikawki istniały tylko w bardzo dużych wsiach, w których, gdy wybuchł pożar, zawsze miał możliwość objęcia większej liczby domów.

Tab. 9. Stopień nasilenia się cech pozytywnie oddziałujących na rozwój kółek rolniczych w badanych trzech zbiorowościach wsi

The degree of intensification of positive features influencing the development of agricultural co-operatives in the three examined village communities

Cechy dodatnio wpływające na rozwój KR	Odsetek wsi w danej zbiorowości posiadającej daną cechę		
	cała zbiorowość wsi	wsie z KR	wsie bez KR
Wsie stare	63,1	82,4	29,0
Wsie z przedwojennymi KR i prostymi formami kooperacji po wojnie oraz wsie mieszane	43,9	52,8	12,9
Wsie o przeciętnym rozmiarze gospodarstwa powyżej 8 ha	38,8	41,6	29,0
Wsie o wskaźniku glebowym powyżej 1,5 punkta	74,1	77,8	61,3
Wsie o liczbie powyżej 45 gospodarstw .	59,7	77,2	16,1
Wsie o powierzchni użytków rolnych powyżej 300 ha	55,4	67,6	12,9
Wsie o FRR na 1 ha powyżej 1200 zł . .	50,3	55,5	32,2
Wsie o FRR powyżej 600 tys. zł	36,0	45,4	3,2
Wsie o przeciętnym wieku respondentów do 50 lat	88,4	88,0	74,2
Wsie o przeciętnym poziomie wykształcenia respondentów powyżej 2,5 klasy	79,8	79,8	81,5

Zródło: Materiały i obliczenia własne.
Source: The author's own material and calculations.

wojowi kółek rolniczych.[16] Mając je tak wydzielone możemy teraz przejść do obliczenia stopnia koncentracji cech w poszczególnych zbiorowościach wsi.

Najogólniej rzecz biorąc można stwierdzić, że w większości przypadków wsie bez kółka rolniczego mają relatywnie mniejszą liczbę cech, które dodatnio oddziaływały na rozwój kółek rolniczych. Widać to wyraźnie, jeśli porównamy je z całą zbiorowością, a zwłaszcza ze wsiami, w których istnieją kółka rolnicze.

Nagromadzenie cech nie sprzyjających powstawaniu kółek rolniczych, jak widać, jest stosunkowo duże.[17] W większości są to wsie małe, silniej rozdrobnione, o wyższym udziale gospodarstw chłopów-robotników, o niewielkim FRR, zestarzałej strukturze wiekowej ludności

[16] Rozróżnienie cechy jako bodźca lub czynnika sprzyjającego jest względne, w jednym przypadku np. FRR mógł być bodźcem bezpośrednio wpływającym na decyzję chłopów o powołaniu kółka, w innym zaś tylko okolicznością sprzyjającą.

itp. Większość tych wsi nie ma zatem dostatecznie korzystnych warunków dla założenia kółka rolniczego, a zwłaszcza dla podjęcia przez nie szerszej działalności społeczno-gospodarczej. Dlatego też istniejące kółka rolnicze w tego typu wsiach rozwijają się powoli i z wielkim trudem, a spora część z nich nie prowadzi żadnej działalności, zwłaszcza gospodarczej. O trudnościach organizacji kółek rolniczych w tego typu wsiach świadczyć mogą także i opinie chłopów zebrane przez nas drogą wywiadu w 232 wylosowanych gospodarstwach. Na pytanie: „Dlaczego chłopi w waszej wsi nie zorganizują kółka rolniczego?" uzyskaliśmy zbiór odpowiedzi, który następnie sklasyfikowaliśmy w kilku grupach tematyczno-przyczynowych.

Tab. 10. Poglądy chłopów na celowość utworzenia kółka rolniczego (dane dla 31 wsi, gdzie KR nie istnieją)

Farmers' views on the usefulness of organization of agricultural co-operatives (KR) (The data for 31 villages in which KR do not exist)

Wyszczególnienie (L=232)	Liczba wypowiedzi	Odsetek odpowiedzi	
		I	II
Wieś jest za mała, aby KR zorganizować	58	18,4	23,6
Za mało jest środków finansowych, aby KR zorganizować	43	13,6	17,5
Nie ma się kto zająć organizacją KR . .	34	10,8	13,8
Nie ma chętnych do wstąpienia do KR .	41	13,0	16,7
Kółko rolnicze jest zbyteczne w naszej wsi	24	7,6	9,7
Należymy do innej wsi, której KR nas obsługuje	46	14,6	18,7
Inne odpowiedzi	12	3,8	—
Nie wiem	39	12,3	—
Brak odpowiedzi	18	5,7	—
Ogółem	315*	100,0**	100,0**

* Liczba odpowiedzi była wyższa od liczby respondentów, ponieważ wielu z nich udzieliło więcej niż 1 odpowiedź.

** Po wyeliminowaniu pozycji niewiadomych i różnych innych odpowiedzi.

Zródło: Materiały i obliczenia własne.

Source: The author's own material and calculations.

Jeżeli wyeliminujemy liczbę respondentów, którzy nie mieli żadnego zdania na ten temat lub nie dawali odpowiedzi na postawione pytanie, to stwierdzimy, że na pierwszych miejscach uplasują się takie czynniki, jak: zbyt mała wieś, niewielkie środki finansowe, wystarczający fakt

[17] Należy zwrócić uwagę, że wyniki tej tabeli w pewnym stopniu zaciemnione są przez fakt włączenia do zbiorowości wsi z rejonu trzeciego, które charakterem swoim poważnie odbiegają od pozostałych wsi z dwóch rozpatrywanych rejonów.

przynależenia do innej wsi, gdzie jest kółko rolnicze itp. W większości przypadków więc podkreśla się tu moment, że nie tyle kółko rolnicze jest niepotrzebne, lecz że trudno jest go zorganizować i zapewnić mu właściwe warunki działalności gospodarczej. W dzisiejszych czasach, kiedy kółka rolnicze w większości przypadków koncentują swoją uwagę na działalności gospodarczej, zmieniły się też i kryteria celowości ich powoływania. Coraz częściej uciera się na wsi chyba niezbyt słuszna opinia, że niecelowe jest powoływanie kółka rolniczego, które nie ma szans rozpoczęcia działalności gospodarczej, a głównie mechanizacyjnej. W tej sytuacji należy się liczyć z tym, że proces powstawania kółek rolniczych w omawianych wsiach będzie stosunkowo powolny i że nie we wszystkich wsiach kółka rolnicze w ogóle powstaną.

Ze szczegółowej analizy przeprowadzonej w każdej oddzielnej gromadzie i wsi wynika, że tylko w co najmniej 12 przypadkach istnieją przesłanki dla samodzielnego powstawania kółka rolniczego. Pozostałe 19 wsi to różnego rodzaju kolonie, przysiółki, części poparcelacyjne wsi, w których grupa gospodarstw chłopskich stanowi niewielką zazwyczaj enklawę w stosunku do PGR, spółdzielni produkcyjnej itp. Wsie te z natury rzeczy nie mają obecnie charakteru samodzielnego organizmu społeczno-gospodarczego i w większym lub mniejszym stopniu ciążą do ośrodków macierzystych, z których powstały. Dlatego już od kilku lat w omawianych wsiach zauważyć można pewne tendencje integracyjne. Polegają one na tym, że chłopi z danej wsi przekazują środki FRR kółku rolniczemu z innej pobliskiej wsi, zobowiązującemu w zamian objąć swymi usługami wieś, od której przejęło środki finansowe.

Procesy integracyjne wsi w zakresie wspólnej działalności społeczno-gospodarczej w ramach kółek rolniczych przebiegają w różnorodnych formach i różne powodują skutki. Mamy do czynienia zarówno z łączeniem się już istniejących kółek rolniczych, jak i łączeniem się wsi, w których istnieją i nie istnieją kółka rolnicze. Globalnie rzecz biorąc na 31 wsi, w których nie istnieją kółka rolnicze, 18 wsi zjednoczyło się już ze wsiami „kółkowymi". Poza obrębem kółek pozostaje więc 13 wsi (z tego w jednej wsi już istniało kółko, lecz się rozwiązało).

Jeżeli uwzględnimy wsie „zintegrowane" z kółkami rolniczymi, to możemy uznać, że proces powstawania kółek rolniczych w badanych przez nas rejonach jest w zasadzie na ukończeniu. Na 139 wsi aż 126 wsi jest już objętych zorganizowaną siecią kółek rolniczych, co stanowi 90,6% ogółu wsi. Trzeba podkreślić, że stosowany powszechnie procentowy wskaźnik liczby kółek rolniczych w stosunku do liczby wsi, jako miara upowszechnienia się kółek rolniczych na wsi, nie oddaje już dziś precyzyjnie stosunków w tej dziedzinie.

Występujący proces łączenia się wsi i kółek rolniczych powoduje już i powodować będzie w przyszłości względne zmniejszenie się liczby kółek rolniczych w stosunku do liczby wsi. Dlatego coraz istotniejszą miarą będzie procent wsi skupionych w obrębie kółek rolniczych, a ten — jak wskazuje już dziś doświadczenie (choćby na podstawie badanych wsi) — znacznie przekracza odsetek wsi, w których znajdują się kółka rolnicze.

РЕЗЮМЕ

В статье дается анализ факторов, влияющих на процесс организации сельскохозяйственных кружков в сельском хозяйстве Польши.

При помощи группирований и статистических методов автор пытается выделить и количественно определить эти факторы, чтобы показать их влияние на процесс организации сельскохозяйственных кружков и его темп в отдельных районах страны. Рассматривались как историко-традиционные и социально-экономические факторы, так и социально-демографические факторы.

Работа основана на специальных эмпирических исследованиях, проведенных в 1964—1966 гг. в 139 деревнях трех главных районов Польши.

SUMMARY

The present article is an analysis of factors influencing the process of organization of agricultural co-operatives in Polish agriculture.

The author tries, by means of a series of groupings and statistical methods, to distinguish and determine quantitatively the factors in order to show their influence on the process of organization of agricultural co-operatives and on its progress in the individual regions of Poland. He examines historico-traditional and socio-economic factors as well as socio-demographic ones.

The paper is grounded on special empirical investigations carried out in 139 villages situated in three chief regions of Poland, in the years 1964—1966.

Pap. druk. sat. III kl. 80 g	Format B5 (70×100)	Stron druku: 24
Annales UMCS, Lublin, 1970	Drukarnia Uniwersytecka w Lublinie	Zam. nr 297 z dn. 24.XI.1970
700+25 egz. A-5	Maszynopis otrzymano 24.XI.1070	Druk ukończono 5.V.1971